

RELIGIOZNA EVROPA, RUSIJA I SRBIJA: JUČE I DANAS

Argumenti empirijske evidencije: slučaj Srbije*

Apstrakt: Ovaj tekst je poslednji prilog teme iz naslova i nastavak dva prethodna autorova teksta objavljena u ovom časopisu. U prilogu se razmatra evolucija religijske situacije, pre svega vezana za pravoslavlje, u Srbiji tokom prošlog veka i u prvoj deceniji ovog veka. Religijska situacija u tako dugom vremenskom periodu uvek se razmatra u kontekstu globalnog srpskog društva a poslednjih godina i u komparaciji sa (ne)religioznom Evropom i Rusijom.

Ključne reči: Srbija, religijska situacija, pravoslavlje, vernička struktura.

1. Srbija pre Drugog svetskog rata – stabilna vernička struktura

Konvencionalnu religioznost građana, njihovu vezanost za pravoslavlje i Srpsku pravoslavnu crkvu (SPC) u XX veku treba posmatrati iz perspektive nekoliko različitih opštih društveno-politička okvira. U ovim okvirima društveni položaj i društveni i duhovni uticaj SPC na tradicionalno joj pripadajućem religijsko-konfesionalnom prostoru bio je suštinski nejednoznačan, čak dijametralno suprotan. U tom smislu i opšta religijska situacija nije bila jednoznačna i nepromenljiva nego dijametralno različita i može se sagledavati u osnovi, i sa podrazumevajućim apstahovanjima, preko dva idealno-tipska obrasca: jednog stimulativnog, koji je pozitivno vrednovao religioznost ljudi i SPC i u kojem se podrazumevao njen privilegovani društveni položaj, ugled i veliki nacionalni i kulturni značaj, i drugog, koji je jako destimulativno delovao na religioznost ljudi i

---

* Članak je nastao u okviru projekta „Regionalni i evropski aspekti integrativnih procesa i Srbiji: civilizacijske pretpostavke, stvarnost i izgledi za budućnost“ Instituta za filozofiju i društvenu teoriju koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije (149031).

SPC u tom smislu da je znatno pogoršavao njen društveni položaj, duhovni uticaj i nacionalni značaj i smestao je na marginu društvenog života bez mogućnosti za iskazivanje, do tada neproblematičnih, javnih implikacija.

Prvi pomenuti idealno-tipski obrazac, afirmativan po religiju i crkvu, u istorijskoj horizontali na delu je do 1918. godine, do završetka I svetskog rata i do stvaranja države Srba, Hrvata i Slovenaca, mada se čini kako se taj afirmativni period po SPC može produžiti do početka II svetskog rata. Tu, međutim, oprez nalaže da treba imati sluha za činjenicu da SPC nije u potpuno istom društvenom položaju između dva svetska rata u odnosu na njen položaj koji je ona imala do I svetskog rata, premda se, što se tiče tradicionalne pravoslavne religioznosti stanovništva između dva svetska rata, teško mogu detektovati neke suštinske promene u odnosu na religioznost do I svetskog rata. Doduše, takav zaključak, kako bi se danas očekivalo, nije zasnovan na nekim naučnim, empirijskim istraživanjima religioznosti ili vezanosti ljudi za religiju i crkvu, pošto u to vreme takva istraživanja nisu ni postojala, već se taj zaključak više oslanja na društveno-politički značaj religioznosti uopšte za tadašnje društvene sisteme i preovlađujuću duhovnu klimu u kulturi.

Do I svetskog rata SPC je imala izuzetno povlašćen društveni položaj. Njen odnos prema državi i obrnuto, odnos države prema crkvi, lakše se shvata u svetlu činjenice da se pravoslavlje, srpskim ustavom iz 1903. godine, određuje kao oficijelna, državna religija, da je veronauka obavezan školski predmet, da se državni praznici obeležavaju crkvenim obredima, da sve verske službenike plaća država isto kao i druge državne službenike. U takvom društvenom i kulturnom ozračju sa sigurnošću se može reći da su ljudi sa pravoslavljem bili mnogim nitima tradicionalno povezani i da su religija i crkva, na ovaj ili na onaj način, gotovo svakodnevno u životnom iskustvu ogromnog broja ljudi te da vrše veći ili manji, ali svakako društveno značajan uticaj na njihovu svest i na njihovo praktično ponašanje. Pravoslavlje i SPC su deo službene kulture i u funkciji su legitimacije društvenog poretka. U tim uslovima ateizam je bio društveno nepoželjna i proskribovana pojava.

Između dva svetska rata donekle se menja društveni položaj SPC. Ona nije više u istoj pravnoj i društvenoj poziciji kao ranije. Iz pozicije dominantne i društveno privilegovane crkve u Kraljevini

Srbiji prelazi u poziciju ravnopravnosti sa drugim verskim organizacijama i zajednicama u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije Jugoslaviji). Pa iako i nadalje njen društveni i ekonomski položaj nije ugrožen, kao što će kasnije biti u toku i posle završetka II svetskog rata, naime, ponovo se uspostavlja Srpska patrijaršija (1920. godine), patrijarh zauzima mesto u Kraljevskom veću, nekoliko pravoslavnih sveštenika ima mandate u Narodnoj skupštini (Vukomanović, 2001:102), stvaranjem Prve Jugoslavije nastala je protivurečnost u shvatanju osnovnog državnog principa koja nije mogla da ne utiče i na opredeljenje SPC (Radić, 1995:324). Zapravo, radi se o dva državna principa od kojih se SPC opredeljuje za onaj koji novoformiranu državnu tvorevinu vidi kao proširivanje Kraljevine Srbije, a ne kao zajednicu južnoslovenskih naroda. Ta protivurečnost u shvatanju navedenih principa stvorila je procep u SPC između njene tradicionalne uloge dominantne, nacionalne crkve, zaštitnice srpskog naroda i čuvara njegove pravoslavne kulture, i izmenjenih društvenih i političkih okolnosti u kojima se ravnopravno na društvenoj i religijskoj sceni pojavljuju i druge religijske organizacije od kojih se ističe po svojoj društvenoj snazi, veličini, organizaciji, materijalnoj obezbeđenosti, obrazovanosti svešteničkog kadra i ugledu – Katolička crkva.

Bez obzira međutim, na donekle promenjen položaj SPC posle završetka I svetskog rata, konvencionalna vernička struktura je ostala stabilna, javni značaj religije i crkve veliki, religijske vrednosti su bile i dalje sistemske vrednosti a društvene funkcije religije i crkve očuvane.

2. Srbija posle Drugog svetskog rata – destabilizacija verničke strukture

Takva religijska situacija i društvena pozicija pravoslavija i SPC posle II svetskog rata suštinski se menjaju. Magistralne religijske promene u najtešnjoj su uzročnoj vezi sa magistralnima društvenim i političkim promenama započetim u toku II svetskog rata i onim nastalim posle njegovog završetka. U tom smislu došlo je do radikalne promene u društvenom, političkom i kulturno-normativnom obrascu u novouspostavljenim socijalističkim društvima u Centralnoj, Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi u odnosu na društveni, politički i kulturni obrazac društava koja su im prethodila. Društveni

okvir socijalističkog društva je po religiju i crkvu predstavljao pomenuti nestimulativni i po mnogim znacima neprijateljski društveno-politički okvir. U njemu gotovo pola veka preživljavaju religije i crkve na geografskom, religijskom i konfesionalnom području tzv. Druge, socijalističke Jugoslavije. Istina, tako dug vremenski period nije bio u odnosu države prema religijskim zajednicama jednodimenzionalan, zacrtan i nepromenljiv već je imao određene faze zategnutog i manje zategnutog odnosa, jačeg i slabijeg političkog pritiska na crkvene organizacije. Bez obzira međutim, ne pomenute faze, jedna činjenica nije dovođena u pitanje: socijalistička država je društveno marginalizovala i duhovno demonopolizovala religije i crkve često i nasiljem promovišući ateizam čak do te mere da se ta pojava može nazvati hegemonizmom ateizma u kulturi socijalističkog društva. Ovakav sled društvenih i političkih događaja jako je pogodilo SPC i pravoslavnu religioznost u Srbiji i to ne samo s obzirom na to da je ova religijska institucija iz II svetskog rata izašla kadrovski i materijalno vidno oslabljena, već i s obzirom na to da se ona posle takvog stradalničkog iskustva našla u opštem društvenom i političkom okviru nove države koja se, u nameravanom radikalnom napuštanju prošlosti, prvenstveno obračunavala u kulturnoj sferi sa tradicionalnim, religijskim vrednostima i praksom proglašavanjući ih ne samo za obično sujeverje nego i za prepreku u stvaranju novog društva i novog „socijalističkog čoveka“.

U socijalističkoj Jugoslaviji SPC se dakle, nije suočavala samo sa ogromnim materijalnim i finansijskim problemima, sa problemom dezorganizacije, obezglavljenosti i legalne uprave već je te nasleđene probleme nova socijalistička vlast učinila još ozbiljnijim jer je i samu religioznost učinila društveno problematičnom, stigmatizovanom pojavom. Svojim sistemskim zakonskim propisima socijalistička vlast je marginalizovala, u duhovnoj sferi demonopolizovala, depolitizovala i agrarnom reformom ekonomski oslabila sve religijske institucije pa i SPC. Naime, demonopolizovanost religija i crkava u sferi uticaja na društveni i duhovni život ogromnog broja ljudi, kao i sistemska isforsiranost ateizma, najdelotvornije preko ateističkog vaspitanja i markističkog obrazovanja kao svojevrzne zamene za ukinutu versku nastavu u javnim školama, snažno su, više nego kod drugih crkava, uticali na odmaklost procesa odvajanja ljudi od pravoslavlja na pravoslavno homogenim konfesionalnim pristo-

rima, sve do sredine ili kraja 80-ih godina prošlog veka. Koliko je ta situacija demonopolizovanosti uticala na pad kredibiliteta pravoslavlja i uticaja SPC na stanovništvo svog tradicionalno pripadajućeg religijskog područja, može se sagledati ako se uzme u obzir njena tradicionalna društvena uloga i značaj u definisanju nacionalnog subjektiviteta srpskog naroda kao i njena involviranost u državni aparat sa kojim je istorijski uvek razvijala nekakav odnos (bilo slaganja, saradnje i međusobnog podupiranja bilo odnos služenja i vršenja društvenih funkcija) tako da, za razliku od RKC, nije izgrađivala svoj politički identitet osamostaljeno i izdvojeno od državnog identiteta (Paić, 1991:164). Radikalni i nasilni raskid države sa SPC u socijalističkoj jugoslovenskoj zajednici marginalizovao je njenu društvenu i političku ulogu u definisanju srpskog nacionalnog subjektiviteta i identiteta, sistematski ga zapostavljajući i brišući iz kolektivnog sećanja i obrednog podsećanja, pa verski identitet uglavnom opstaje samo kod posvećenika i uskih, a pritom društveno marginalizovanih grupa vernika, daleko od javnosti i masovnog ispoljavanja.

Džavna politika prema verama i verskim zajednicama, definisana pod presudnim uticajem prvenstva partijskih ciljeva i interesa nad svim drugim, odvijala se kontinuiranim nastojanjem da religije i crkve potpuno odvoji od političke sfere, vođena u tim namerama kako komunističkim ideološkim postulatima tako i istorijskim fakticitetom o ulozi i značaju klerikalizma katoličke crkve u Sloveniji i Hrvatskoj, bliskosti monarhističke države i pravoslavlja u Srbiji i istorijskim nacionalnim animozitetima među južnoslovenskim narodima, kao i sistematski indukovanim religijskim netrpeljivostima i međukonfesionalnim napetostima. Socijalističko rešenje verskog pitanja u bivšoj Jugoslaviji pravno je nađeno u tekovinama građanskih revolucija, u odvajanju crkve od države i u slobodi verskog izražavanja. U praksi međutim, iza fasade državnog deklarativnog isticanja odvojenosti crkve od države i slobode verskog ispovedanja, krio se negativan odnos prema religijama i vernicima pa su mnogi verski obredi tretirani kao zloupotreba verskih sloboda i verskog delovanja u političke, protivustavne svrhe. Takvom položaju SPC, stanju niske religioznosti i slabe povezanosti ljudi sa crkvom na prostorima pravoslavlja, svakako je doprinela i decentralizovana priroda institucionalizovanog pravoslavlja, dakle, nepostojanje jednog snažnog administrativnog i centralizovanog središta iz kojeg bi se u takvoj situaciji

dala, ne samo materijalna nego i politička podrška u odupiranju društvenoj i duhovnoj marginalizaciji, kakav je na primer bio slučaj sa rimokatoličanstvom, kako na prostoru socijalističke Jugoslavije tako i u nekim drugim zemljama tzv. realnog socijalizma. Naravno, i unutrašnje slabosti pravoslavlja i SPC treba uzeti u obzir prilikom traženja uzroka visoke sekularizovanosti pravoslavne religioznosti i društvene marginalizacije SPC u socijalističkoj Jugoslaviji.

Upravo opisani, nestimulativni, opšti društveno-politički obrazac delovao je, posmatrano na duži rok, prilično pogubno po crkvu i vezanost ljudi za religiju i crkvu, i ispoljavao se u mnoštvu domena religijsko-crkvenog kompleksa, od najopštijeg koji je bio u domenu nekadašnjeg društvenog značaja pravoslavlja do sasvim konkretnog a ticao se problematizovanja samih religijskih verovanja i crkveno-obredne prakse. Iako u početku proces ateizacije nije bio, po posledicama na religioznost stanovništva tako radikalnan, uskoro će to postati. Ne tako vidljiv pomak prema ateizaciji društva iz 50-ih godina prošlog veka će postati vidljiviji u ispitivanjima javnog mnjenja tokom 60-ih godina (Bačević, 1964; Jugoslovensko javno-mnjenje 1968). Ova istraživanja su pokazala značajno manju raširenosti klasične religioznosti na pravoslavno dominantnim prostorima kakva su bila područja tzv. uže Srbije i Crne Gore od nekih drugih, recimo konfesionalno dominantnih katoličkih ili konfesionalno mešovitim prostora. U kasnijim istraživanjima, tokom 70-ih, uočava se tendencija daljeg pada religioznosti i povećavanje dela nereligiozne populacije, naročito na tradicionalno pravoslavnim konfesionalnim prostorima (Pantić, 1974).

Empirijska istraživanja iz sedme i skoro do kraja osme decenije prošlog veka pokazala su da se pravoslavna religioznost može izdvojiti kao poseban primer u odnosu na religioznost na drugim monokonfesionalnim i mešovitim religijskim prostorima. Posebnost tog primera ogleda se u kontinuirano niskim postocima religioznosti, verovanja i obredne crkvene prakse i u kristalizaciji takve religijske situacije na pravoslavno dominantnim religijskim prostorima, prvenstveno na teritoriji Crne Gore i tzv. uže Srbije. Naime, izvesne i sociološki i statistički vidljive religijske promene na katoličkim i konfesionalno mešovitim prostorima krajem 70-ih godina potpuno su mimoišle pravoslavni religijski prostor, čak toliko da se za taj prostor u naučnim, sociološkim krugovima govorilo kako se radi o

neatraktivnom prostoru, prostoru na kome vlada mrtvilo, da je religija na njemu otišla u muzej starina te da je na ovom prostoru na delu tradicionalizam sa redukcijom religioznosti na običaje i svetovne oblike (Đorđević, 1990: 72-73). Možda je i kao rezultat takvog stava pravoslavno homogeni prostor bio i teorijski i iskustveno sociološki prilično neistražen i sem retkih, reklo bi se incidentnih, vrednih doprinosa sistematičnom izučavanju pravoslavne religijske situacije (Đorđević, 1984) izučavanje pravoslavlja je, sve do početka 90-ih, bilo skrajnuto od osnovnih preokupacija teorijski i metodološki solidno razvijene jugoslovenske markističke sociologije religije.

Sociološka i socijalno-psihološka istraživanja krajem 70-ih i početkom 80-ih godina prošlog veka u socijalističkoj Jugoslaviji otkrila su izvesne pomake prema oživljavanju religioznosti stanovništva ali pre svega na katoličkim prostorima u Sloveniji i Hrvatskoj. Međutim, dok se na pomenutim konfesionalnim i religijskim prostorima empirijskom evidencijom utvrđuju konkretne promene religioznosti stanovništva koje idu prema desekularizaciji društva, istovremeno na prostoru Srbije i Crne Gore istraživanja religioznosti, kako sa važenjem za opštu populaciju tako i za neke njene segmente – recimo omladinu, beleže rekordno niske nivoe u izmerenoj religioznosti. Mladi u Srbiji su krajem 70-ih samo u 3% slučajeva ispoljili zainteresovanost za religiju (Pantić i drugi, 1981) a u istom procentu 1985. godine su bili religiozni i studenti niškog Univerziteta (Đorđević, 1987). U Beogradu je 1987. godine bilo 10% religioznih studenata. Istraživanje klasične i svetovne religioznosti stanovnika užeg i šireg područja Beograda iz aprila 1984. godine nije se po svojim rezultatima bitno razlikovalo od navedenih istraživanja, mada su se neke daleke naznake o izvesnim religijskim promenama tada mogle uočiti. Najpre, pronađeni broj konvencionalno religioznih od 10% nije ukazivao na pomenute promene već je potvrđivao tendenciju niskog nivoa religioznosti na pravoslavnim prostorima. Međutim, slabljenje inteziteta nereligiozne orijentacije te upoređenje broja ateista u odnosu na deceniju ranije pokazuje izvesna prestrukturisanja odnosa prema religiji, što je svakako bio početni predznak religijskih promena u smeru obnove tradicionalne religioznosti: za razliku od 1974. godine kada je bilo 58% najjače nereligioznih (ateista), 1984. godine ateista je bilo приметно manje, 38% a povećao se i broj ispitanika koji se svrstavaju u „mešani tip“ (Pantić, 1988:67 i dalje). I jedno jedino si-

stematično istraživanje religioznosti 80-ih godina na pravoslavno homogenom konfesionalnom prostoru niškog regiona, sprovedeno 1982. godine (Đorđević, 1984), kroz preispitivanje sekularističke teze, nije, prema pribavljenoj empirijskoj evidenciji, dovelo u pitanje od ranije poznate rezultate za pravoslavnu religioznost i povezanost ljudi sa SPC. Ovo istraživanje je samo još produbljenije, korišćenjem većeg broja indikatora religioznosti, detektovalo uznapređovalost procesa odvajanja ljudi od religije i crkve na pravoslavnim prostorima. Značaj ovog Đorđevićevog istraživanja za domaću sociologiju religije je višestruk: najpre, to je prvo istraživanje kod nas koje je po svojoj teorijskoj osnovi i metodološkim pretpostavkama moglo da se uporedi sa do tada već brojnim sprovedenim istraživanjima na katolički dominantnim i mešovitim konfesionalnim prostorima; to je, takođe, prvo empirijsko istraživanje u Srbiji sa respektabilnom iskustvenom evidencijom o religioznosti i vezanosti za religiju i crkvu i na kraju ovo istraživanje se uzima kao referentna tačka od koje se obavezno polazi u analizi religijske situacije na pravoslavnim prostorima u poslednjih tridesetak godina.

Đorđevićevo istraživanje je više nego nedvosmisleno pokazalo da je proces sekularizacije na pravoslavno homogenom prostoru pustio duboke korene i da je uzeo najviše maha u odnosu na sve ostale konfesionalne prostore. Na pravoslavnim prostorima, bilo da se radilo o konfesionalno dominantnim, kao u Crnoj Gori i užoj Srbiji, ili multikonfesionalnim kao u Vojvodini ili Hrvatskoj na primer, bio je najuočljiviji otklon ljudi od religije i SPC, primetan je bio gubitak značaja pravoslavlja kao moralne potke ili motivacije za praktično ponašanje ljudi, bilo je, takođe, suštinski smanjeno participiranje ljudi u crkvenim obredima i crkvenom životu uopšte. Pravoslavna religioznost je prema Đorđevićevim zaključcima bila u izrazitoj krizi. Niški, pravoslavno dominantan region, predstavljao je početkom 80-ih izrazito sekularizovanu i ateizovanu sredinu i prema dobijenim podacima o strukturalnim elementima religioznosti proces sekularizacije je u ovoj sredini dostigao visok nivo u odnosu na katoličke monokonfesionalne sredine. Ovaj zaključak sledi iz rezultata istraživanja, bilo da se rezultati odnose na religijsku identifikaciju, zastupljenost religijskih verovanja u ispitivanoj populaciji ili na proširenost crkvene obredne prakse. Kako sam autor konstatuje, ne radi se samo o tome da su neki vidovi religiozne svesti i religiozne

prakse problematizovani, nego su neki drugi vidovi u izrazitom propadanju, gotovo sve do iščezavanja, posebno kad se radi o pojedinim oblicima verske prakse koji su za svaku institucionalizovanu versku organizaciju, pa i za SPC, neizostavno važni elementi pravoslavne religioznosti. Kad su, međutim, postoci praktikovanja značajnih pravoslavnih obreda takvi da su bili izmereni u obimu od nekoliko procenata, onda se dobija plastično jasna slika o dometima i učincima uznapredovalog procesa sekularizacije 80-ih godina na jednom pravoslavno homogenom religijskom području kakav je niški region, sa odsustvom sumnje da je i na drugim pravoslavno dominantnim prostorima situacija slična (Đorđević, 1984).

Iako su neki obredi iz korpusa tradicioanalno duboko ukorenjenih običaja i navika stanovništva, i pored očigledne ateizacije društva, opstali, kao što su npr. krštenje deteta u crkvi, crkveni ukop pokojnika, proslava verskih praznika, prvenstveno karakterističnih za seoski duhovno-socijalni milje, broj dekalrisanih i ponajpre stvarnih, osvedočenih vernika se očigledno smanjio, redovnost verske prakse stanovništva značajno je erodirala a istraživanje je otkrilo i proces disolucije dogmatskog verovanja hrišćanstva, smanjivanje uticaja pravoslavlja i pravoslavne religioznosti na svakodnevni život ljudi, religioznost marginalnih društvenih slojeva, religioznost seljaštva i radništva, ljudi sa nižim obrazovanjem, dok su obrazovani i propulzivni društveni slojevi najnereligiozniji, demonopolizovanost SPC od strane oficijelnog političkog sistema i protežiranog ateističkog kulturnog obrasca. Tipični vernici su poticali iz poljoprivrednih ili radničkih slojeva, iz ruralnih ili rubno ruralnih mesta, iz ženskog ili starijeg dela populacije, iz politički pasivne populacije koja je bila van tokova socijalističke modernizacije društva (Đorđević, 1992:11).

3. Srbija od kraja 80-ih do kraja 90-ih – restabilizacija verničke strukture

Ako su se početkom 80-ih godina prošlog veka ispoljili znaci vidljive političke krize bivšeg jugoslovenskog socijalističkog sistema u poznatim događajima na Kosovu 1981. godine, u narednim godinama ne samo politička, već sveukupna kriza će se nepovratno produbljavati da bi na samom kraju te i početkom naredne decenije dostigla kulminaciju u sudbinskoj upitnosti opstajanja socijalističkog ideolo-

škog supstrata i političke organizacije jedinstvene jugoslovenske države. Upravo u takvom socio-političkom kontekstu, bremenitom evidentnom ekonomskom, političkom i krizom do tada opšteprihvaćenih vrednosti, sociološka i prvenstveno javnomnjenjska istraživanja, još uvek u okviru jedinstvene jugoslovenske države, otkrivaju na prelazu iz osme u devetu deceniju prošlog veka očiglednu promenu u religioznosti stanovništva čak i na pravoslavno homogenim konfesionalnim područjima Srbije i Crne Gore ali i kod pravoslavnog stanovništva van Srbije, na mešovitim, te na dominantno katoličkim i islamskim religijskim i konfesionalnim prostorima. Pomenute detektovane promene religioznosti, imaju za sociologe i širi teorijski značaj: one impliciraju šire promene od samo povećanog nivoa religioznosti ljudi i njihove intenzivnije vezanosti za tradicionalne konfesionalne organizacije, i upućuju na zaključak da se radi o promenama u smislu prevrednovanja ukupnog društvenog značaja tradicionalnih religijskih sistema na prostoru bivše Jugoslavije, kao i njihovog značaja za tada sve popularniji nacionalni korpus, u pravcu desekularizujućeg (deateizujućeg) procesa u predvečerje ratnih sukoba i raspada zemlje. Iz pomenutih istraživanja se moglo izvući nekoliko važnih zaključaka o religioznosti uopšte, bez obzira na konfesiju, ali i o pravoslavnoj religioznosti u omladinskoj i opštoj populaciji.

Očiglednost promena religioznosti stanovništva krajem 80-ih utvrđena je u nekoliko empirijskih istraživanja koja su sprovedena na reprezentativnim uzorcima socijalisitičke Jugoslavije za omladinsku i opštu populaciju.¹ Neki opšti zaključci iz analize rezultata ovih istraživanja nameću se sami po sebi: religioznost do 90-ih kod svih konfesionalnih i nacionalnih pripadnosti raste, doduše nejednako, pa u tom smislu ostaje trend utvrđen prethodnim istraživanjima o najmanje religioznih kod pravoslavaca. U Srbiji (sa pokrajinama) najreligiozniji su katolici (Mađari i Hrvati) i muslimani (Albanci), međutim, i za pravoslavnu konfesiju je važno da se detektuje očita

¹ Institut društvenih nauka i Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje iz Beograda (Mihajlović i dr., 1990) sprovedli su 1989. godine istraživanje omladinske populacije u SFR Jugoslaviji; istraživanje javnog mnjenja sproveo je sredinom 1990. godine *Konzorcijum institucija za ispitivanje javnog mnjenja* bivše Jugoslavije i poslednji put na uzorku jugoslovenskog punoletnog stanovništva starijeg od 18 godina (Pantić, 1991); tokom 1989. i 1990. godine istraživanje pod nazivom „Društvena struktura i kvalitet života“ organizovao je *Konzorcijum jugoslovenskih instituta društvenih nauka* i sproveo ga na stratifikovanom uzorku u sedam bivših jugoslovenskih republika i pokrajina (Vratuša-Žunjić, 1996; 1996a).

promena u religioznosti stanovništva koja nije slučajna, niti podložna većim fluktuacijama. Kako kasnija istraživanja pokazuju, trend stabilnog povećavanja pravoslavne religioznosti će se očuvati i štaviše u narednim godinama, krajem 90-ih, izrazitije potvrđivati ne samo u domenu intelektualno-pretstavne dimenzije religioznosti nego i u domenu njene obredne dimenzije, na individualnoj i društvenoj ravni. Povećanje religioznosti i povećana ionako visoko izražena spremnost identifikovanja stanovništva u konfesionalnim terminima u najbližoj je povezanosti sa širim društvenim, dakle, eminentno nereligijskim procesima, kao što su procesi urušavanja socijalizma kao društvenog sistema i teritorijalna i nacionalna homogenizacija u vreme rastakanja jedinstvene države i stvaranja posebnih nacionalnih država. To je jasan primer u kojoj meri evidentno društvena događanja mogu direktno da utiču ili da budu ambijentalna pozadina u kojoj se stvaraju povoljni uslovi za jednu, u principu duhovnu pojavu kao što je religioznost ili vezanost za religiju i crkvu. Isprepletenost tih pojava teško je dovesti u pitanje, mada se precizna mera međusobnog uticaja teško može kvantitativno odrediti, iako se sociologu može učiniti da kvantifikovanje religioznosti i povezanosti ljudi sa religijom i crkvom upravo izražava pomenuti uticaj. Tako analiza kvantitativnih podataka ukazuje da se značajne religijske promene izražavaju preko religioznosti mlade generacije, posebno iz pravoslavnog civilizacijskog kruga. Omladina je primetno religioznija nego ranije, a nova pojava je i to da je omladina sada religioznija od starijeg desetogodišta što svakako doprinosi povećanju i održavanju ukupne religioznosti na nekom području, pošto je razložno pretpostaviti kako se bazične vrednosti, prihvaćene u procesu primarne i sekundarne socijalizacije kasnije u toku života teško napuštaju. Još jedan zaključak izveden iz ovih istraživanja pokazuje stabilan trend religijskog prestrukturisanja. Kao što je sredinom 80-ih otkriveno smanjivanje ateističke deklaracije unutar nereligioznog stanovništva tako se krajem te decenije i početkom naredne nedvosmisleno uočava kardinalan pad spremnosti ljudi da se identifikuju sa ateizmom, a tzv. militantni ateizam je sveden na incidentne slučajeve. To je bio čvrst dokaz o jačini procesa religijskih promena u smeru desekularizacije društvenih zajednica nastalih raspadom jedinstvene Jugoslavije, pa i u Srbiji i Crnoj Gori gde se taj proces još belodanije može argumentovati s obzirom na skoro tridesetogodišnje niske nivoe opšte religioznosti stanovništva.

Stručnjaci 1990. godinu često apostrofiraju kao prelomnu godinu kako za socijalna dešavanja na prostoru bivše Jugoslavije tako i za religijske promene u njoj. Ispitivanja javnog mnjenja sprovedena od strane *Centra za politikološka istraživanja i javno mnenje* Instituta društvenih nauka u periodu posle 1990. godine kontinuirano su, kao vremenske serije zasnovane na istovetnoj metodologiji i kvotnim uzorcima, pokazala da iako porast religioznosti punoletnog stanovništva Srbije bez Kosmeta od 1990. do 1993. godine nije veliki, jer iznosi samo 7% (od 35% do 42% uz izvesne varijacije u longitudinalnom praćenju religioznosti u navedenom periodu), ipak tako utvrđena religioznost vidno odstupa od religijske situacije na pomenutom prostoru u periodu 1975-1980. godine kada se religioznost punoletnih građana tzv. Centralne Srbije kretala oko 25%, što je podatak do koga je Pantić došao na osnovu rezultata desetak parcijalnih istraživanja (Pantić, 1993:192). Takođe, ovi podaci koji se odnose na prvu polovinu 90-ih pokazuju da se trend u povećanju religioznosti stanovništva u Srbiji nastavlja, da se stabilizuje na oko 40% religioznog stanovništva, ali da u isto vreme podaci navedenih i drugih istraživanja pokazuju da taj proces religijske obnove ima svoje granice i specifičnosti i da ni izdaleka na odgovara laičkim, ideološkim i eklezijalnim paušalnim ocenama koje su po pravilu pre naglašavale obim i intezitet tog procesa. Istina, takve ocene su nekada imale i politički karakter s obzirom na činjenicu da je u okruženju besneo rat u kome je Srbija na ovaj ili onaj način učestvovala i trpela posledice koje su neminovno sa tim ratnim sukobom išle. Potreba da se stanovništvo ujedini oko nekih važnih ciljeva u tim sukobima nesumnjivo je pridodela društvenoj, političkoj upotrebljivosti konfesija, pa i putem licitiranja broja njihovih pripadnika. Tu je postojala jasna i postojana težnja ne samo da političari ili eklezijalne strukture nacionalnu i konfesionalnu identifikaciju izjednače nego je ta ista poistovećivanja prihvatila masa stanovništva što pokazuju rezultati kako popisa stanovništva iz 1991. godine u još uvek zajedničkoj državi, tako i druga empirijska istraživanja pre i posle raspada bivše Jugoslavije. Smisle- ni okvir strukturalno-funkcionalističke teorije ovakvu vrstu homogenizacije upravo i povezuje sa društvenim sukobom. Grupe koje su izložene neprestanim sukobima sa drugim grupama traže potpuni angažman svojih članova i potpuno obuhvataju njihove ličnosti te dozvoljavaju samo ograničeno odstupanje od grupnog jedinstva. One

teže gušenju unutrašnjih konflikata jer mogu biti pogubni po opstanak grupe (Coser, 1956:151 i dalje).

Određene granice procesa religijske obnove tokom prvih nekoliko godina devete decenije prošlog veka moguće je ocrtati kroz nekoliko važnih nalaza javnomnjenjskih istraživanja. Obaveštenja koja nam daje Pantić o rezultatima više javnomnjenjskih istraživanja iz 1990., 1992. i 1993. godine (Pantić, 1993:194 i dalje) omogućavaju izvođenje dve vrste zaključaka kojim se plauzibilno opisuje religijska situacija u Srbiji početkom 90-ih. Prva vrsta zaključaka se odnosila na konstataciju o daljem važenju nekih ranije ispoljenih sekularizujućih tendencija detektovanih empirijskim istraživanjima. Druga vrsta zaključaka se odnosila na konstataciju o važenju nekih novih tendencija ranije zapaženih, ali sada jače izraženih tako da se one mogu pripisati elementima religijskog prestrukturisanja. Da navedemo prvu vrstu zaključaka: religioznost i dalje ostaje ruralni fenomen kao i u prethodnom desetleću; žene su i dalje nešto religioznije od muškaraca; i dalje važi tendencija o religioznosti kao pojava koja je upravo proporcionalna starosti posmatranih grupa ispitanika u istraživanju. Stariji ispitanici, kako ranije tako i početkom 90-ih su ubedljivo najviše religiozni od svih ostalih generacija. Među ispitanicima starijim od 60 godina beleži se preko 50% iskazana religiozna pozicija; negativnu korelaciju religioznosti sa nivoom obrazovanja ispitanika koju su utvrdila sva ranija istraživanja utvrđuju i ova istraživanja; i dalje su najreligiozniji poljoprivrednici i domaćice a najnereligiozniji su stručnjaci i službenici, u socijalizmu ideološki najkonformističkiji sloj; nacionalne i konfesionalne razlike u religioznosti stanovništva Srbije su kao i ranije velike pošto su najreligiozniji Mađari (68%) i muslimani (56%) a onda slede Srbi (42%), Crnogorci (25%) i Jugosloveni (20%). Među njima i dalje ima najviše nereligioznih i ateista.

Druga vrsta zaključaka tiče se elemenata koji naznačuju proces revitalizacije religioznosti: po prvi put se beleži da i u gradovima broj religioznih, iako neznatno, ipak premašuje broj nereligioznih tvoreći tzv. prostu većinu (38% religioznih prema 31% nereligioznih ispitanika); po prvi put se otkriva da su i među muškarcima nereligiozni manjina; sve do četrdesete godine starosti ispitanika pojavljuje se isti procenat religioznih (po 35%), dok su ranije mlađe generacije (do 27 ili do 29 godina) bile manje religiozne od generacija ispitanika

ka između 30 i 39 godina. Isto tako i u generacijama između 30 i 60 godina dešavaju se izvesne promene u odnosu prema religiji u smislu kolebanja ili povratka religiji. Tako se zapravo, kako Pantić dobro primećuje, desekularizacija početkom 90-ih godina odvija na dva načina: putem resocijalizacije lica koja su ranije bila nereligiozna ili ateistički usmerena njihovim usvajanjem religiozne pozicije ili njihovim vraćanjem na tu poziciju, pri čemu veliki broj ljudi na taj način izražava dvostruko konvertitstvo u toku svog života; drugi način na koji se desekularizacija dešava i objašnjava tiče se procesa (religijske) socijalizacije mladog naraštaja koji usvaja religijske vrednosti bez prolaženja kroz državno instruisani proces ateističkog vaspitanja; u vezi sa prethodnim zaključkom jeste i zaključak o većoj religioznosti maturanata i studenata čak i od penzionera na primer, ili od stučnjaka, službenika i privatnih preduzetnika; posredan dokaz desekularizujućeg procesa u Srbiji početkom i tokom 90-ih godina nalazi se u empirijskoj potvrdi o tome da povezanost sa crkvom i faktička religioznost stanovništva u višepartijskom sistemu ima značajnu političku relevantnost. Političke partije u svojim izbornim strategijama obraćaju pažnju na religijsko-crkvena pitanja računajući da njihovi potencijalni birači nisu samo ateisti i nereligiozni, koji sada očigledno čine manjinu biračkog tela, već i konvencionalni vernici kao potencijalni glasači. Sociološka istraživanja sprovedena do kraja 90-ih godina prošlog veka će samo potvrditi opisane tendencije u srpskoj religijskoj situaciji na početku te decenije, tako da je postalo gotovo opšteprihvaćeno da se religijska situacija u Srbiji tumači u terminima revitalizacije religije i desekularizacije srpskog društva. Posle 2000-te godine neki će ovakvu religijsku situaciju te afirmaciju javne uloge SPC u društvenom i posebno političkom životu okarakterisati kao klerikalizaciju savremenog srpskog društva (M. Đorđević, 2005a; 2005b).

Početak pomenute revitalizacije religijsko-crkvenog kompleksa poklopio se sa periodom rata, provale neverovatne mržnje, nasilja i patnje na znatnom delu teritorije socijalističke Jugoslavije pa su sociolozi najčešće takvu revitalizaciju dovodili u vezu sa magistralnim društveno-političkim pomeranjima koja su se manifestovala u najširem kao produkt evidentne i dugotrajne društvene krize te u tom kontekstu kao rezultat (ali i uzrok) rušenja socijalizma i kao rezultat društvene, teritorijalne, nacionalne i konfesionalne homogeni-

zacije stanovništva u republikama bivše Jugoslavije. Društvenom profilisanošću takve revitalizacije u drugi plan su odlazila tumačenja revitalizacije kao eminentno religijskog procesa u smislu istinske i duboke promene duhovnog života ljudi vraćanjem zaboravljenom bogu i religijskom moralu, njihovom težnjom za spiritualizacijom života i promenom praktičnog, svakodnevnog ponašanja.

Novonastale religijske promene u srpskom pravoslavlju do kraja 90-ih godina prošlog veka iskustveno su evidentirane u svim segmentima vezanosti za pravoslavlje i SPC. Dakle, u segmentu religijskog identifikovanja, doktrinarnog verovanja i religijsko-obrednog ponašanja. U tabelama koje slede na osnovu određenih indikatora povezanosti ljudi sa religijom i crkvom uočava se tendencija religijskih promena u Srbiji u pravcu desekularizacije srpskog društva.

Tabela 1. Vezanost za religiju i crkvu u Srbiji 90-ih godina u poređenju sa početkom 80-ih (zaokruženi procenti).

Indikatori/ god. istraž.	1982.	1993.	1999.
Poz. konfes. identifikacija	88	97	94
Samodekl. religioznost	24	71	59
Kršćavanje dece	59	84	84
Slavljenje ver. praznika	58	93	87
Crkv. ukop pokojnika	-	92	86
Liturgija (svi intezit.)	7	26	48
Odlaz. u crkvu (svi intez.)	25	70	75
Molitva (svi inteziteti)	24	78	60
Post	24	58	58
Verovanje u boga	17	46	-
Verovanje u Isusa Hrista	15	57	-
Verovanje u zagrobni život	5	28	-

Izvori: Za 1982. godinu Đorđevićevo istraživanje religioznosti pravoslavno dominantnog niškog regiona (D. Đorđević, 1984); za 1993. godinu Blagojevićevo istraživanje braničevskog pravoslavno dominantnog regiona (Blagojević, 1995); za 1999. godinu istraživanje Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu na uzroku reprezentativnom za Srbiju bez Kosova i Metohije (Radisavljević- Čiparizović, 2006).

Tabela 2. Indeks tradicionalne vezanosti za religiju i crkvu u Srbiji 90-ih (u %)

Povezanost / god. istraživanja	1993.	1999.
Potpuna povezanost	69	75
Delimična povezanost	31	25
Potpuna nepovezanost	0,5	0,3

Izvori: Blagojević, 1995; Radisavljević-Ćiparizović, 2006.

Tabela 3. Indeks aktuelne vezanosti za religiju i crkvu u Srbiji 90-ih (u %)

Povezanost / god. istraživanja	1993.	1999.
Potpuna povezanost	0,2	36
Delimična povezanost	85	44
Potpuna nepovezanost	15	20

Izvori: Blagojević, 1995; Radisavljević-Ćiparizović, 2006.

Uopštavanjem ovih i drugih, u ovom tekstu nenavedenih empirijskih podataka (upor. Blagojević, 2005; Blagojević, 2008), moguće je izvesti nekoliko relevantnih zaključaka kojima se opisuje od početka 90-ih godina prošlog veka aktuelan proces religijskih promena u srpskom društvu i stabilan trend religijskog prestrukturisanja. Analiza kvantitativnih podataka ukazuje da se značajne religijske promene izražavaju preko povećane spremnosti ljudi da se identifikuju u religijskim terminima, preko religioznosti mlade, nekada najnereligioznije generacije, zatim preko radikalno smanjenog broja ljudi koji se deklariraju u prilog ateističke orijentacije, preko priznavanja svoje konfesionalne pripadnosti i verovanja u boga. Tokom 90-ih promene u religioznoj svesti stanovništva imale su i sasvim praktične konsekvence na religijsko verovanje i ponašanje kod velikog broja ljudi. Temeljna religijska verovanja pravoslavlja su revitalizovana i to tim više što su dalje od eshatološkog karaktera.

Tradicionalan odnos prema religiji i crkvi, koji je i ranije bio najmanje problematičan, još se više proširio tako da je danas izrazito premoćna većina stanovnika na pravoslavno homogenim prostorima tradicionalno povezana sa religijom i crkvom. Donekle su se revitalizovala i naka suštinski važna aktuelna religijska ponašanja kao što

su molitva, prisustvo liturgiji i post pred velike crkvene praznika. Danas se pravoslavno homogeno srpsko područje više ne može prepoznati kao područje u kome su obredi aktuelne religijske prirode izuzetno erodirani a stanovnici u „begu“ od religije i crkve. U kontekstu tako opisanih religijskih promena slika tipičnog vernika danas se razlikuje od slike tipičnog vernika iz 80-ih. Danas je tipični konvencionalni vernik kako iz ruralne tako i iz urbane sredine, pripadnik kako starije tako i najmlađe generacije, kako ženskog tako i muškog pola, kako sa nižim tako i sa višim obrazovanjem. Istina, rasprava o detekciji revitalizacije religioznosti srpskog društva može da u ide i u drugom smeru ako se zapitamo da li je dovoljan pokazatelj takve revitalizacije ako ljudi daleko više prihvataju svoje konfesionalno poreklo, smatraju se religioznim ili načelno izjavljuju da veruju u Boga te učestvuju u nekim tradicionalnim obredima u pravoslavlju, nego što su aktivni crkveni vernici koji se praktično pridržavaju religijska načela u svom životu i odnosu prema drugima. Na ova pitanja pokušaćemo da odgovorimo u narednom odeljku u kome iznosimo podatke za aktuelnu religijsku situaciju u Srbiji.

4. Aktuelna religijska situacija u Srbiji – nova stabilizacija verničke strukture

Revitalizacija religioznosti stanovništva u Srbiji nije jednoznačna već ambivalentna pojava. Postoje dve vrste argumentacije za ovu pojavu. Jedan tip argumentacije smo već pomenuli i odnosi se na pokazatelje različitih dimenzija konvencionalne religioznosti stanovništva. Drugi tip argumentacije nije kao prvi kvantitativne već kvalitativne prirode a tiče se afirmacije društvene uloge i značaja religije i crkvenih zajednice a ponajpre SPC za društveni život savremene Srbije. O ovim kvalitativnim analizama ovde ne možemo šire da raspravljamo a čitaoce upućujemo na drugi tekst (Blagojević, 2008a). Ovde samo treba konstatovati kako se čini da ova kvalitativna analiza ima jaču dokaznu snagu za opštu revitalizaciju pravoslavlja u Srbiji i Rusiji nego analiza kvantitativnih podataka. I to zbog toga što kvantitativni podaci pokazuju da se revitalizacija pravoslavlja neproblematično događa u pretstavnoj dimenziji religioznosti i povezanosti ljudi sa religijom i njihovim religijskim zajednicama, a da ostale dimenzije religioznosti nisu tako jednoznačne.

Kad se sa plana religijske identifikacije i načelnih verovanja u dogmatsko jezgo hrišćanstva pređe na plan crkvenosti i udruživanja u religijsku zajednicu onda ostaje dosta prostora za defisanja nekih bitnih ograničenja religijske revitalizacije. Sve to dodatno pokazuje kako su društveni ambijentalni okviri snažno uticali najviše na afirmaciju religijsko-crkvenog kompleksa u onim dimenzijama koje su tokom 90-ih, a donekle i danas, društveno važne i u suštini su socijalne prirode, kao što su npr. kolektivna identifikacija, nacionalna mobilizacija i homogenizacija, kolektivni resurs otpornosti i zaštite i tome slično. Naglašavanjem društvene profilisanosti revitalizacije religije i religioznosti u drugi plan odlaze shvatanje ove pojave kao eminentno religijskog procesa u smislu istinske i duboke promene duhovnog života ljudi njihovim vraćanjem zaboravljenom i za mnoge nepoznatom Bogu i religijskom moralu, njihovom težnjom za produhovljavanjem sopstvenog života i promenom praktičnog, svakodnevnog ponašanja. Iako se ova dimenzija afirmacije religioznog i crkvenog svakako može u istraživanjima otkriti kod određenog broja ispitanika kod kojih religija i veza sa crkvom ima jak emocionalan, psihološki i moralni značaj, slika opšte duhovne preobrazbe ni najmanje nije jasna i izoštrena. Religijska, istinska a ne formalna duhovna preobrazba, uvek je vezana za individualne poduhvate pa je iluzorno očekivati da se desi u masovnim razmerama.

Deo odgovora na ambivalentnu revitalizaciju pravoslavlja u Srbiji u poslednjih desetak godina sadržan je u kvantitativnim pokazateljima iz dva za Srbiju reprezentativna istraživanja u kojima ozbiljno oskudeva: oba se odnose na istraživanje ljudskih vrednosti od kojih je prvo sprovedeno početkom ovog veka a drugo ove godine. U tabeli koja sledi podaci su dati u procentima.

Tabela 4. Religioznost građana Srbije 2001. i 2008. godine

Odnos prema religiji i crkvi	World Values Survey Serbia (2001)	European Values Study Serbia (2008)
Samodeklarisana religioznost	74,4	80,5
Pravoslavna konf. identifikacija	85,5	86,7
Verovanje u Boga	82,4	79,5
Verovanje u život posle smrti	27,1	25,5

Tabela 4. Religioznost građana Srbije 2001. i 2008. godine (*nastavak*)

Odnos prema religiji i crkvi	World Values Survey Serbia (2001)	European Values Study Serbia (2008)
Verovanje u raj	17,4	27,8
Verovanje u pakao	18,1	21,8
Poseta crkvi bar jednom nedeljno	9,6	5,8
Poseta crkvi jednom mesečno	18,1	12,2
Svakodnevna lična molitva izvan crkve	18,1	12,3
Lična molitva izvan crkve najmanje jednom nedeljno	18,7	18,7

Izvori: *World Values Survey*, The Worlds Most Comprehensive Investigation of Political and Sociocultural Change (www.worldvaluessurvey.org. Online Data Analysis); *European Values Study* (www.europeanvalues.nl/).²

Ako se ovi podaci kompariraju sa podacima iz istraživanja koja su sprovedena krajem prošlog veka onda se mora konstatovati da je došlo do stabilizacije verničke strukture u Srbiji u poslednjih deset godina. U nekim pretstavnim dimenzijama religioznosti, kao što je religijska samodeklaracija i verovanje u Boga npr., podaci pokazuju još izrazitije proširenje pozitivnih odgovora kod čak četiri petine ispitanika, pa se izjašnjavanje ispitanika gotovo približilo konfesionaloj deklaraciji. To je novost, jer se sredinom 90-ih godina prošlog veka redovno ispoljavao značajan razmak između veoma visoke konfesionalne izjašnjivosti ispitanika u odnosu na nešto manju izjašnjivost u terminu lične religioznosti i još manju kad je u pitanju verovanje u Boga, raj i pakao, zagrobni život. Međutim, ambivalentnost u povezanosti sa religijom i crkvom pokazuju podaci koji se odnose na druga religijska verovanja iz dogmatskog jezgra hrišćanstva i na aktuelnu religijsku praksu. Tako u zagrobni život veruje samo jedna četvrtina ispitanika a zastupljenost ispitanika koji

² Četvrti talas evropskog istraživanja ljudskih vrednosti do decembra će u potpunosti biti završen u 46 zemalja Evrope. Srbija je po prvi put tek ove godine uključena u istraživanje a nosilac projekta je *Institut za filozofiju i društvenu teoriju* iz Beograda. U Srbiji je istraživanje već obavljeno na stratifikovanom uzorku od 1512 ispitanika i mi iznosimo prve podatke koji se odnose na ispitivanje odnosa ljudi prema religiji i crkvi.

redovno posećuju crkvu, liturgiju i koji se mole izvan crkve je više-struko manja. Iako i u ovim dimenzijama odnosa ljudi prema religiji i crkvi ima izvesnih pomaka, pre svega u praktikovanju obreda u in-tezitetu od bar jednom mesečno, religijska situacija je bitno neizme-njena u odnosu na period sa kraja 90-ih godina prošlog veka pa se može i ovde konstatovati religijska stabilizacija.

Korisno je uporediti ovde navedene podatke sa podacima iz istraživanja koja se odnose na Evropu i Rusiju a koje smo u prethod-nim sveskama časopisa izneli. Za poređenje ćemo uzeti podatke koji se odnose na po dve zemlje iz katoličkog, mešovitog, protestanskog i pravoslavnog konfesionalnog kruga.

Tabela 5. Uporodena evidencija o religioznosti građana nekih evropskih zemalja, Rusije i Srbije (u %).

Zemlje / indikatori	Rel. samodeklaracija	Verovanje u Boga	Poseta crkvi bar jednom mesečno
Italija	85,8	93,5	53,7
Portugalija	88,0	96,3	51,2
V. Britanija	41,6	71,9	18,8
Holandija	61,7	59,5	25,1
Danska	76,5	68,9	11,9
Švedska	38,9	53,4	9,4
Rusija (2002)	44,0	59,0	7,0
Rusija (2005)	53,0	66,0	11,0
Srbija (2001)	74,4	82,4	19,9
Srbija (2008)	80,5	79,5	18,0

Izvori: za evropske zemlje – *World Values Survey* (1999-2001); za Rusiju – Фурман, Д. Е., Каарияйнен, К. (2006); za Srbiju (2001) – *World Values Survey* a za 2008. godinu – *European Values Study*.

Ovi podaci o konvencionalnoj religioznosti građana navede-nih zemalja dozvoljavaju nekoliko važnih zaključaka u vezi sa reli-gioznošću građana Srbije. Pod pretpostavkom da se religioznost građana navedenih evropskih zemalja nije do danas bitno promenila u odnosu na situaciju kada su u njima istraživanja vršena, može se

zaključiti da religioznost u Srbiji svakako više nije primer masovnog bega ljudi od religije i crkve. Iako su najvažniji pokazatelji konvencionalne religioznosti u katoličkom religijsko-duhovnom krugu takvi da je deklarirana religioznost najproširenija pojava u njima u odnosu na mešoviti, protestanski i pravoslavni milje, što se Srbije tiče taj razmak se dosta smanjio pa se religijska deklaracija i verovanje u boga u Srbiji približava situaciji u katoličkim zemljama (Italija i Portugalija) a značajno je viša ne samo u odnosu na protestanske (Danska i Švedska) i konfesionalno mešovite zemlje (kakva je V. Britanija i Holandija) nego i u odnosu na pravoslavnu Rusiju. Međutim, kad je u pitanju neizostavni element svake institucionalizovane religioznosti, redovno crkveno obredno ponašanje ispitanika odnosno vernika, onda se razmak među zemljama katoličanstva, konfesionalno mešovitim, protestanskim i pravoslavnim jasno uočava. U katoličkim zemljama bar jednom mesečno u crkvu odlazi više od polovine ispitanika, u konfesionalno mešovitim državama najviše do jedne četvrtine ispitanika, u protestanskim zemljama najmanji broj ispitanika se pridržava ove verske obaveze a slična toj je i situacija u modernoj pravoslavnoj Rusiji. Situacija u Srbiji je bolja u odnosu na navedene primere i približava se situaciji u konfesionalno mešovitim državama.

Prema tome, zaključci na osnovu navedenih podataka za Srbiju se mogu precizirati na sledeći način: deklarirana religioznost i verovanje u sržnu hrišćansku dogmu su se proširili u poslednjih desetak godina na četiri petine ispitanika. Crkveno-obredno paksa ispitanika je proširenija nego sredinom 90-ih godina prošlog veka ali ne u toj meri značajno da bismo danas mogli govoriti o neproblematičnim crkvenim vernicima u Srbiji. No takva situacija nam pokazuje da se vernička struktura koja se formirala devedesetih godina očuvala, u pretstavnoj dimenziji religioznosti ojačala a u obrednoj dimenziji „račjim hodom“ napredovala.

Literatura

1. Baćević, Ljiljana (1964) „Neki aspekti stanja religijskog fenomena u našem društvu“, u *Jugoslovensko javno mnenje o aktuelnim političkim i društvenim pitanjima*, IDN; Centar za istraživanje javnog mnjenja, Beograd, Sveska A-4.

2. Blagojević, Mirko (1995) *Približavanje pravoslavlju*, Niš, JUNIR; Gradina.
3. Blagojević, Mirko (2005) *Religija i crkva u transformacijama društva*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, IP Filip Višnjić, Beograd.
4. Blagojević, Mirko (2008) „Desecularization of Contemporary Serbian Society“, *Religion in Eastern Europe*, vol. XXVII, Numbber 1., pp. 37-50., (Christians Associated for Relations with Eastern Europe /USA/, edited by Paul Mojzes and Walter Sawatsky).
5. Blagojević, Mirko (2008a) „Neke društvene funkcije revitalizovanog pravoslavlja u Srbiji i Rusiji“, u *Religija: istina ili društvena uloga*, Dereta, Beograd (u štampi).
6. Coser, L. A. (1956) *The Function of Social Conflict*, London, Routledge and Kegen Paul.
7. Đorđević, B. Dragoljub (1984) *Beg od crkve*, Knjaževac, Nota.
8. Đorđević, B. Dragoljub (1987) *Studenti i religija*, Niš, Zbivanja.
9. Đorđević, B. Dragoljub (1990) *O religiji i ateizmu*, Gradina, Niš; Stručna knjiga, Beograd.
10. Đorđević, B. Dragoljub (1992) „Pravoslavlje između neba i zemlje“, *Gradina*, br.10-12.
11. Đorđević M. (2005a) „Iskušenja klerikalizacije“, *Republika*, br. 352-353, 1-31 mart.
12. Đorđević M. (2005b) „Sekularizam i klerikalizam“, *Republika*, br. 370-371, 1-31 decembar.
13. *European Values Study*(2008) www.europeanvalues.nl/.
14. *Jugoslovensko javno mnjenje* (1968), Beograd.
15. Фурман, Д. Е., Каарияйнен, К. (2006) *Религиозность В России в 90-е годы XX – начале XXI века*, РАН, Институт Европы, Издательство ОГНИ ТД, Москва.
16. Mihajlović, Srećko i drugi (1990) *Deca krize*, Beograd, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
17. Paić, Gordana (1991) „Srpska pravoslavna crkva i kriza“, u *Pravoslavlje između neba i zemlje*, *Gradina*, br. 10-12.
18. Pantić, Dragomir (1974) *Intezitet religiozne i nereligiozne orijentacije u Beogradu*, Beograd, IDN, Centar za istraživanje javnog mnjenja, (šapirografisano).
19. Pantić, D., Joksimović, S., Džuverović, B., Tomanović, V. (1981) *Interesovanja mladih*, Beograd, IIC SSO.
20. Pantić, Dragomir (1988) *Klasična i svetovna religioznost*, Beograd, Centar za politikološka i javnomnjenjska istraživanja.

21. Pantić, Dragomir (1993) „Promene religioznosti građana Srbije“, *Sociološki pregled*, br. 1-4.
22. Pantić, Dragomir (1991) „Religioznost građana Jugoslavije“, u *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Beograd, IDN; Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
23. Radić, Radmila (1995) *Verom protiv vere (država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953)*, Beograd, INIS.
24. Radisavljević – Ćiparizović D. (2006) *Religioznost i tradicija*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
25. Vratuša-Žunjić, Vera (1996) „Mogućnost anketnog istraživanja uloge religije u raspadu Jugoslavije“, u *Religija, crkva, nacija*, JUNIR godišnjak III, Niš, JUNIR.
26. Vratuša-Žunjić, Vera (1996a) „Stanje religioznosti u bivšoj Jugoslaviji neposredno pred rat 1991“, *Sociološki pregled*, br. 4.
27. Vukomanović, Milan (2001) *Sveto i mnoštvo – izazovi religijskog pluralizma*, Beograd, Čigoja štampa.
28. *World Values Survey* (2001) The Worlds Most Comprehensive Investigation of Political and Sociocultural Change (www.worldvaluessurvey.org. Online Data Analysis).

Mirko Blagojevic

RELIGIOUS EUROPE, RUSSIA AND SERBIA:
PAST AND PRESENT

Arguments of empirical evidence: the case of Serbia

Summary

The text is the last contribution to the title subject and a sequel to the two previous texts by the same author already published in this magazine. The text discusses the evolution of religious situation in Serbia, predominantly Orthodox one, in the last century and the first decade of the twenty-first century. A religious situation in such a long period of time is always discussed within the context of the entire Serbian society and lately by comparison with (non)religious Europe and Russia.

Keywords: Serbia, religious situation, orthodoxy, confessional structure.